

o o o

કેમ છો ? કુશળ હશો ને, ખરું ને ? આ મહામારીના દિવસો વેળા તમારે સારુ આ વાચનસામગ્રી પેશ કરીએ. હોઈ શકે કે તમે તે અન્યત્ર જોઈવાંચી પણ હોય.

ચાલો, ... આવજો ને માણજો. શુભ કામનાઓ.

.....

લૉકડાઉનમાં શ્રમજીવી લાલકીડીઓનું સરઘસ

• પ્રતિષ્ઠા પંચ્યા

જમવાનું પતાવી આજે રોજની જેમ ટી.વી. પાસે જવાનું એણે ટાળ્યું. આજે સાંજના જમવામાં છોકરાઓએ 'વેજિટેબલ્સ ઈન શેઝવાન સૉસ વિથ રાઈસ'ની માંગણી કરેલી. સવારે શાકવાળા પાસે લાલ કે પીળા કેપ્સિકમ નોહતા. એણે ફરિયાદ કરી કે એ રોજ એના એ શાક લઈને આવે છે તો શાકવાળાએ પોતાનું પુરાણ શરૂ કર્યું, "વંડો ખૂલતો નથી, બહેન. એક તો લૉકડાઉન અને ઉપરથી કરજ્યુ! શાકલાજી ક્યાંથી લાવવા, કહો? આ જેટલાં છે તે ય કેટલે દૂર ખેતરથી લઈને આવું છું."

શાકવાળાએ એની તકલીફોની કથા ક્યાં ય સુધી ચલાવે રાખી, પણ એને સાંભળવાનું બંધ કરી દીધેલું. એનું મગજ હવે સાંજે ફરમાઈશ પ્રમાણેની રસોઈમાં શી સર્જનાત્મકતા વાપરવી પડશે તરફ હતું. પણ છેવટે દિવસના અંતે પોતાના કોક અને ચાઈનીઝ - ટાઈ ગ્રેવીના એ આઈક્યાથી એ રાજી હતી. કમસેકમ છોકરાઓના કકળાટથી તો બચ્યા. પણ આ ટી.વી.માં એને જરા ય રસ નહતો.

સૌથી વધારે અણગમો આ ન્યૂઝ ચેનલોથી થતો. આખો દહાડો એ એકની એક, એકની એક છબીઓ બતાવ્યા જ કરતા હોય સ્ક્રિન પર. એના એ ઝૂંપડપટ્ટીમાં પાણી વગરનાં ગરીબો, સુરક્ષાસાધનો ને પહેરવેશ વિનાના સફાઈ કામદારો, અને સૌથી વધારે અકળામણ કરાવતા હોય તો પેલા લાખોની સંખ્યામાં સ્થળાંતર કરતા કામદારો - કોઈ ઘરે જતા રસ્તામાં અટવાયેલા, કોઈ શહેરમાં ભરાઈ પડેલા, દવા-દારૂ વિના, ભૂખે મરતાં, આત્મહત્યા કરતાં, તો વળી રસ્તા પર ઊતરી દેખાવો કરતા, માંગણીઓ કરતા, હુલ્લસ કરતા એમના ઘણા ઘણા!

કોઈ ક્યાં સુધી આ ઉઘઈઓ જેમ ઉભરાઈ આવેલાઓનું ગાંડપણ અને અંધાઘૂંઘીનો ખેલ જોયા કરે? એણે ફોનને હાથમાં લઈ વૉટ્સએપ ખોલ્યું. મિત્રોના ગ્રુપ પર રસોડામાં ઘૂસી આવેલા નવા

નિશાળિયાઓ પોતાની કાર્યસિદ્ધિના ફોટાઓ મૂકતા હતા. એણે એક ફોટો પોતાના ડાઈનિંગ ટેબલનો જોડ્યો. બીજા ગ્રુપ પર લોકો અવનવા વીડિયો શેર કરી રહ્યા હતા -- મુંબઈના બ્રીચકેન્ડી ક્લબના દરિયા કિનારે ઊછળકૂદ કરતી ડૉલ્ફિનના, નવી મુંબઈમાં ફ્લૉર્મિંગોના, કાલિકટમાં રસ્તા પર ઘૂમતી મલબાર સિવિટના, ચંડીગઢમાં સાબરના. અચાનક એને એના મોબાઈલ પર ચાલતી એક લાલ કીડીઓની હાર દેખાઈ

આ કવિતા સાથેનું ચિત્ર એ કીડીઓના સરઘસનું એક કલાકારની દ્રષ્ટિએ નિરુપાયેલું દ્રશ્ય છે. લબાની જંગી એક ચિત્રકાર છે. ચિત્રકલાનું જ્ઞાન એમણે સ્વયં સાધનાથી પ્રાપ્ત કર્યું છે. તેઓ હાલમાં સેન્ટર ફોર સોશિયલ સાયન્સીસ, કલકત્તામાં મજૂરોના સ્થળાંતરના વિષયમાં પીએચ.ડી.નો અભ્યાસ કરી રહ્યાં છે.

લાલ કીડીઓ
રસોડાના પ્લટફોર્મ પર
ખાંડ ઢોળાય ત્યારે
કે પછી કોઈ વંદો મરી ગયો હોય ત્યારે
બારસાખના નીચેના ખૂણામાંના
દરમાંથી નીકળી
ઊભી સીધી.. જમણે ... નીચે ...
ને પછી એક લાંબી લીટીમાં
થઈ આવી પહોંચતી
એક પાછળ એક
શિસ્તબદ્ધ હરોળમાં ચાલતી
કામદારો જેવી
ઝીણી લાલ કીડીઓ

એક ખાંડનો ટુકડો
 આખેઆખું વંદાનું ખોળિયું
 ઝાલી, ખેંચી પાછી વળતી
 એમ જ એકની પાછળ એક.
 એ કીડીઓને જોઈ એને
 બહુ ચીતરી ચડતી
 ઘાંટા પાડી પાડીને એ
 માને બોલાવતી કીડીઓની ખબર લેવા
 તે આજે જાણે
 વરસો જૂનો હિસાબ
 બરોબર કરવા માગતી હોય
 એમ ચડી આવી
 ખબર નહિ કેમની
 આ અડધી રાતે
 કોઈ ભયાનક સપનાંની જેવી
 અઢળક લાલ કીડીઓ
 એના ઘરમાં.
 કોઈ હરોળ વિના
 કોઈ નિયમ કોઈ શિસ્ત વિના
 મા દર પર ગેમેક્સિનો પાઉડર છાંટે
 ત્યારે બહાર નીકળી આવતા
 બેબાકળી તરફડતી કીડીઓનાં ટોળાંમાં ના હોય
 એમ ઉભરાઈ રહી આ કીડીઓ એના ઘરમાં.
 એક વાર ઝડપથી ઝાડુ કરી
 બહાર બગીચામાં ફેંકી
 ફટાફટ બંધ કર્યા દરવાજા
 ત્યાં તો
 બારીઓની ફાટમાંથી
 દરવાજા નીચેની સાવ સાંકડી
 ના દેખાય એવી જગામાંથી
 ચાવીના નાના કાણામાંથી
 બારસાખની તિરાડમાંથી
 બાથરૂમના ખાળની જાળીના
 એકેક ઝીણાં કાણાંઓમાંથી
 ફરસપર એક એક લાદીની વચ્ચે
 ભર્યા સફેદ સિમેન્ટના પોલાણમાંથી
 સ્વિચબોર્ડ ને દીવાલ વચ્ચેની
 સાવ અમસ્તી તડમાંથી
 કબાટોની અંદરના અંધારામાંથી
 એના ખાટલા નીચેના ખાલીપામાંથી
 ઉભરાઈ, ઉભરાઈ ને આવી રહ્યાં
 બેબાકળી કીડીઓનાં

ટોળે ટોળાં
 કોઈએ વેરવિખેર કરેલા
 તોડેલા, ખતમ કરી નાખેલા
 એમનાં ઘર શોધતી
 કોઈની ચપટીમાં
 કોઈના ચંપલ તળે
 ગૂંગળાઈ ગયેલા
 જીવન શોધતી
 પોતાનાં દર શોધતી
 ભૂખી, તરસી,
 ભરીને અંદર
 ભરોભાર ચટકા
 તરફડતી લાલ કીડીઓ.

‘અરે મોહનભાઈ, તને પગે લાગવા દે’ ...

• મનુભહેન ગાંધી

હું બહારના વરંડામાં બેઠી હતી. મંદિરમાં આરતી થતી હતી તે વેળા એક રમૂજી બનાવ બન્યો.

પોરબંદર તરફના એંસી વરસના એક મેર અને તેનો દીકરો, દીકરાની વહુ વગેરે આવ્યાં. તેઓ આ આરતીનો અવાજ થતો હોવાથી પહેલાં સીધાં જ ત્યાં આવ્યાં. હું તો તેઓના પોશાક પરથી ઓળખી શકી કે આ લોકો કાઠિયાવાડ તરફના છે. મેં કુતૂહલથી ગુજરાતીમાં જ પૂછ્યું કે ક્યાંથી આવ્યાં છે ? પેલાં મેરાણી કહે : “આ મારા સસરા છે, ગોકુળ મથુરાની યાત્રા કરવા આવ્યાં. તેણે વેન લીધું કે, ‘મેં સાંભળ્યું છે કે પોરબંદરના દીવાનનો છોકરો મોહન છે તે બધા સાથે રમેલા, અને મોહન આ ગાંધી બાપુજી, મોટા મહાત્મા છે તે. તપાસ કરતાં ખબર પડી કે તેઓ દિલ્હીમાં છે એટલે થયું જાત્રા કરવા નીકળ્યા છીએ તો અહીં પણ આવી જઈએ.”

પોરબંદરનું નામ પડતાં મને જિજ્ઞાસા વધી. (મેં પહેલાં તો એ ન બતાવ્યું કે હું પણ પોરબંદરની છું.) પેલા બુઢા બાપાની સાથે જ વાત કરવાની શરૂઆત કરી - કેમ બાપા, ક્યાં રેવું ? ...

મેરે બાપા - “અરે આમ આઘે આઘે રહીએ સીયે ... પોરબંદર - સુદામાપુરીમાં. આ તો જાતરા કરવી નીકળ્યા સીયે. ત્યાં હાંભળ્યું કે અમારા દવાનનો દીકરો મોહનભાઈ મારી હારે રમતો એ તો બઉ મોટો માતમા થઈ ગયો સે, અને સવરાજ પણ એ લાવ્યો સે. હવે તો એ બિસારો મને કાંથી ઓળખે ? પણ આ ગોકુળ મથુરા આવ્યો તઈ મારા ભાઈના દરહન પણ કરતો જાઉં. હવે તો ખરું પાન સું ... એ અહીં રયે સે એમ હાંભળીને અઈ આવ્યા સીયે. હાસી વાત ? એનો બાપ તો પડછંડ હતો.” (પોરબંદર તરફની ભાષા લગભગ એક નામે

જ બોલાવે.) મેં કહ્યું, બાપા બેહો. હમણાં ગાંધીબાપુ અહીંથી નીકળશે એટલે તમે દરશન કરી લેજો.

પાંચેક મિનિટમાં બાપુજી આવી રહ્યા હતા. મેં કહ્યું, બાપા, આ તમારા બાળપણના મોહન આવે છે હો. એમણે પાઘડી માથા પર ચઢાવી, લાકડી લીધી. હું બાપુજી પાસે સામે ગઈ. હસતાં હસતાં કહ્યું, બાપુજી, આજે આપને બાળમિત્ર મળવા આવ્યા છે. અને બધું ટૂંકમાં કહ્યું અને અમે અમારી લંગી કોલોનીના ઓરડા પાસેના મંડપ નીચે આવ્યાં.

પેલા બાપા ‘અરે મોહનભાઈ, તને પગે લાગવા દે’ ...એમ કહી પગ પાસે નમી પડ્યા. દૃશ્ય તો એવું રોમાંચક હતું કે દુનિયામાં દોસ્તીનો નાતો પણ આવો કીમતી છે, એમ થયું.

બાપુજી પણ આગળથી મારા કહેવાથી બધું જાણી ગયા હતા, એટલે ખડખડાટ હસીને બાપાને ઊભા કર્યાં. રાજેન્દ્રબાબુજી પણ જોઈ જ રહ્યા. અમને તો પેલા બાપાએ બાપુજીને ‘તું’કારથી સંબોધ્યા એમાં જે અપૂર્વ પ્રેમ નીતરતો હતો એ જ સાંભળવાની લહેર પડી.

પેલા બાપાને એમ થયું કે, બાપુજીને જેવા તેઓ નથી ભૂલ્યા તેવા જ બાપુજી પણ તેમને નથી ભૂલ્યા. (કારણ કે બાપુજીને મેં કહેવું એટલે વર્ષોની ઓળખાણ જ છે એમ જ વરત્યા.)

‘ભાઈ, તું તો બઉ મોટો માણસ થઈ ગયો, મને હવે કાંઉ કરતાં ઓળખે ? પણ ઓળખી ગયો ! હા, આપણે હારે રમતા. હું તો મા પાંહે કામ કરાવતો, સાઈનો રોટલો મા રોજ ખવરાવતાં. રાતે રામમંદિરમાં જતા. આ હું તો ઈનો ઈ રયો અને તું થયો માતમા. નહીબ જોઈએને !! બાપા પણ કેવું ભલું માણહ હતા ?”

બાપુજીને પણ આ વાતમાં ઘણો રસ પડ્યો, અને વધારે તો પોતાનાં માતાપિતાની સ્મૃતિ યાદ કરી એટલે ઘડીભર પોતે તેમ જ પેલા બાપા ફરી જાણે બાળપણના ગોઠિયા હોય અને પોરબંદર શહેરમાં હોય એવું વાતાવરણ સરજી દીધું.

પછી બાપાએ પૂછ્યું : “હં ભાઈ, મારી ભાભી પણ આઈ સેને ? એને ય પગે લાગી લઉ. હવે મારી જાત્રા પૂરી થઈ. આ સોકરાને કીધું, મારે માતમા પાંહે તો જાવું જ સે. બિસારો મને લાવ્યો.”

ઘડીભર ‘ભાભી’ શબ્દે કાનને સતેજ કર્યાં, પછી તુરત જ સ્મરણ થયું કે કસ્તૂરબાની વાત કરે છે.

બાપુજી કહે, એ તો જેલમાં ઈશ્વરના દરબારમાં પહોંચી ગઈ. એ હતી તો જ હું માતમા થયો સું હો.

બાપુજી એની ભાષા બોલવા ગયા. પણ પૂરી ન બોલી શક્યા, અને અમે તો પેટ પકડીને હસ્યાં.

પછી બાપુજીએ તેમના કુટુંબના ખબર અંતર પૂછ્યા, અને પોતાની પાસે વધારે સમય ન હતો, એટલે મારો હવાલો આપતાં કહે, આ

છોકરી, અમૃતલાલને ઓળખો ને? એના દીકરાની દીકરી છે. એ તમને બધું કહેશે. એમ કહી બાપુજી અંદર ગયા.

બાપાએ મને પકડી. મારા દાદાની વાતો પૂછી. ક્યા દીકરાની હું દીકરી છું તે બધું પૂછ્યું, અને બધું જાણી રાજી થયા. “પણ દીકરી, તે આ સોરણો ને ખમીસ (પંજાબીપોષાક) પેર્યા તે મેં તુને કાઠિયાવાડની નોતી હમજી. આ મને નથી ગમતું.” હું સાંભળી રહી. દલીલ કરવાનો કોઈ અર્થ ન હતો. મેં જમવા વગેરેનું પૂછ્યું. તેમણે ના કહી. અને બાપુજીને ઘરવા માટે પેલા મેરાણીના કાનમાં સોનાના વેઢલા હતા. તે કઢાવ્યા. કહે “આવો અવહર ફરી ફરી નહીં મળે. વેઢલા તો હું ‘પોર’ પોંછ્યા કે તરત કરાવી આપહ.” અને બાપુજી તો માલિશમાં ગયા હતા એટલે મને આપીને ગયા. જતાં જતાં પણ તેમની ભક્તિ એવી હતી કે બાપુજી જે ગાદી પર બેસે છે ત્યાં દંડવત્ કરીને ગયા.

હું ઘણી વાર સુધી દોસ્તીના મહિમાનો વિચાર કરતી એમને જતાં જોતી ઊભી રહી.

[‘બિહાર પછી દિલ્હી’, 24 જુલાઈ 1947; નવજીવન ટ્રસ્ટ, પુનર્મુદ્રણ જૂન 2013; પૃષ્ઠ 388-390]

અમે આવા દિવસ નહોતા જોયા,
આંસુ વિનાની હોય આંખો ને
આમ અમે ધૂસકે ને ધૂસકે નહોતા રોયા !
અમે આવા દિવસ નહોતા જોયા !

માડીનો હૂંફલયી હાથ નથી અડતો
દીકરાના શિર પર બીકથી,
આવી તે આભડછેટ હોય મારા ભૈ,
રહેવાનું દૂર કોવિડથી,
અમે સંબંધો પ્રેમના ય ખોયા !
અમે આવા દિવસ નહોતા જોયા!
આંસુ વિનાની હોય આંખો ને
આમ અમે ધૂસકે ને ધૂસકે નહોતા રોયા !

ઈશ્વર પણ દૂર દૂર રહે છે અમારાથી
શોધીએ તો ક્યાં ય નથી મળતો,
બે ગજનું બહાનું કાઢી અમારામાં
આજકાલ એ ય નથી મળતો,
અમે એનાથી પણ હાથ ધોયા,
અમે આવા દિવસ નહોતા જોયા!

— વિનોદ ગાંધી

આ મુશ્કેલ સમયમાં (16)

• સુમન શાહ

== = ડૉનિયલ ડિફોએ 1665-માં લન્ડન શહેરમાં ફાટી નીકળેલા 'ધ ગ્રેટ પ્લેગ ઓફ લન્ડન' નામે ઓળખાતા વ્યુબૉનિક પ્લેગની જે વર્ણના કરી છે તે અહીં સવિશેષે સ્મરણીય છે == = =

આ લેખ-શ્રેણીમાં, હું કામૂ-રચિત 'પ્લેગ' નવલકથામાં તેમ જ પ્રાચીન ગ્રીક ઇતિહાસકાર ત્યુસ્સિડિડેસે 'હિસ્ટરી ઓફ ધ પેલ્પનેશિયન વૉર'-માં પ્લેગ વિશે જે કહેવાયું છે તેની ઘણી વાતો કરી ચૂક્યા છું.

આજે હું એમાં અંગ્રેજ લેખક ડૉનિયલ ડિફોએ વર્ણવેલા પ્લેગની વાત ઉમેરી રહ્યો છું. ડિફોનો સમય છે, c. 1660-1731. આમ તો ડિફો 'રોબિનસન ક્રુઝો' નવલકથાથી જાણીતા છે. કહેવાય છે કે 'બાઇબલ' પછી સૌથી વધુ ભાષાન્તરો કોઈ પુસ્તકનાં થયાં હોય તો તે 'રોબિનસન ક્રુઝો'-નાં. ગુજરાતીમાં, એકથી વધુ થયાં લાગે છે. સાધના નાયક દેસાઈએ એનો ભાવાનુવાદ કર્યો છે.

ડિફોનું 1722-માં પ્રકાશિત પુસ્તક છે 'એ જર્નલ ઓફ ધ પ્લેગ યર'. એમાં એમણે 1665-માં લન્ડન શહેરમાં ફાટી નીકળેલા 'ધ ગ્રેટ પ્લેગ ઓફ લન્ડન' નામે ઓળખાતા વ્યુબૉનિક પ્લેગની જે વર્ણના કરી છે તે અહીં સવિશેષે સ્મરણીય છે. એમાં, બગલ કે કમર અને જાંઘના સાંઘામાં પીડાદાયક ગાંઠો નીકળવાથી એ પ્લેગની શરૂઆત થતી હોય છે.

આ ગ્રન્થ એક જર્નલ છે, વૃતાન્ત, એટલે નિરૂપણ લગભગ ક્રમાનુસારી ઢબમાં છે. એમાં ડેટા, ચાર્ટ્સ, ઉપરાન્ત, આંકડા અને સરકારી દસ્તાવેજો પણ મૂક્યા છે. એ રીતે જોતાં, હકીકતો અને તવારીખ સંદર્ભે ગ્રન્થ ઘણો ઉપયોગી થયો છે.

પરન્તુ નાંધપાત્ર વાત એ છે કે ડિફોએ એ દુર્ઘટનાને વાર્તાની રીતે રજૂ કરી છે અને તેથી એ જર્નલ, જર્નલ ન રહેતાં, નવલકથા ભાસે છે. નાયક નામે H. F. કથક છે અને કથા એ પોતે જ કહે છે. અપરિણિત છે. પ્લેગ હોલેન્ડમાં આવી લાગ્યો છે એવી અફવાથી એણે કથાની શરૂઆત કરી છે. એણે ઉમેર્યું છે કે પોતે 'બિલ્સ ઓફ મોર્ટાલિટી'ને જોતો-વાંચતો રહ્યો છે. ત્યારે 'બિલ્સ ઓફ મોર્ટાલિટી' નામનું એક સાપ્તાહિક હતું ને એમાં લન્ડનમાં થતાં રહેતાં મૃત્યુદરના અને દફનના આંકડા અપાતા'તા.

H.F.-ને હવે હું કથક કહીશ. આ લેખના વાચકો એણે પીરસેલી વાતો સાથે પ્રવર્તમાન કોરોના-પરિસ્થિતિને સ્વેલાઈથી સરખાવી શકશે.

બને છે એવું કે પ્લેગથી કેટલાંક પરગણાં પ્રભાવિત થયેલાં પણ શિયાળો હતો એટલે પ્લેગ ખાસ પ્રસરી શકેલો નહીં. પરન્તુ મે-જૂનમાં મૃત્યુનો આંકડો ઊંચે ચડવા લાગે છે, ને ત્યારે, આપણા કથકને ચટપટી થાય છે કે - શહેર છોડીને જલ્દી જલ્દી ઘરે પહોંચી જાઉ તો કેવું ... થોડીક માથાકૂટ પછી એને થાય છે, ના, રોકાઈ જાઉ. કેમ? એ કહે છે, કેમ કે ઈશ્વર ઈચ્છે કે અહીં મારું રોકાઈ જવું જરૂરી છે.

એવા શાણા કથકલાઈએ જોયું કે તવંગરો શહેર છોડીને ચાલી જઈ રહ્યા છે, પરન્તુ ગરીબો ફસાઈ ગયા છે - કેમ કે એમને 'ડિસ્ટેમ્પર' ઝડપ્યા છે. જાનવરોને અને ખાસ તો, ફૂતરાંને થતા વાયરલ રોગનું નામ 'ડિસ્ટેમ્પર' છે - એમાં, તાવ ચડે, ખાંસી બહુ આવે, ને લાળ દદે ...

કથક જણાવે છે કે એ રોગની પાછળ પાછળ ચાલી આવનારા પ્લેગની ગરીબોને બીક તો છે જ. એમને એની ચિન્તાઓ સતાવી રહી છે. ઉપરાન્ત, તેઓ ઊંટવૈદો, જોશીમા'રાજો તેમ જ પટાવીને પૈસા પડાવી લેનારા

ગઠિયાઓને તાબે થઈ રહ્યા છે. હા, એ ખરું કે પ્લેગના પ્રસારને રોકવા માટે શહેરના અફસરો સચુક્તિક છે અને વ્યવસ્થાતન્ત્રને અધીન છે. તેઓ સિટી ઓફ લન્ડનના લૉર્ડ મેયર અને બરો કાઉન્સિલના સભ્યો વતી ઓર્ડર્સ આપતા હોય છે. તદનુસારી નિયમો અને અંકુશો અન્વયે લોકોનાં ઘરોને સુરક્ષિત રાખવા માટે સંશોધકો, પરીક્ષકો અને ચૉકીદારોની નિમણૂકો થાય છે. ચેપ લાગ્યો હોય એવાં ઘરોને બંધ કરાવી શકાય છે. લોકટોળાં ભેગાં થતાં હોય એ સ્થળોને પણ બંધ કરાવી શકાય છે.

પણ આ પરત્વે આપણા આ કથકનો મત જુદો છે. ઘરોને એ બંધ કરી દેવામાં નથી માનતો. કહે છે, એથી મોટા ભાગના કેસિસમાં ફાયદો તો નહીં થાય, હાનિ વધારે થશે. પ્લેગના ફેલાવાને તો જરા પણ ડામી શકાશે નહીં. કેમ કે લન્ડનવાસીઓને છટકી જતાં બહુ આવડે છે બલકે અફસરોને તેઓ આરામથી છેતરી શકે એવા કુનેહબાજ છે.

કથકે કથામાં અનેક નાના કિસ્સા અને દૃશ્યો ઉમેરીને પોતાની વાતને સાધાર પુરવાર કરી છે : જેમ કે : સન્તાનના મૃત્યુથી વ્યથિત પિતાઓ. પોતાનાં કુટુંબોને બચાવવા મથતા પતિઓ. પાગલ થઈ ગયેલાં શેરીઓમાં દોડતાં હોય. પીડા વેઠી શકાતી ન હોય એટલે વ્યક્તિઓ દફનને માટેના ખાડાઓમાં ઝંપલાવતી હોય. ઈશ્વરને વિશે અલ્ફેલ બોલતા લોકો. ઘરોની ચીજવસ્તુઓ માટે શરૂ થયેલી લૂંટાલૂંટ. શહેર છોડીને બીજે વસવા જઈ રહેલાઓની હિજરતો. વગેરે.

પ્લેગ દરમ્યાન શહેરમાં સાવ અંધાધૂંધી હતી એવી ઘૃણાસ્પદ અફવાઓને કથક ચલાવી લેતો નથી, વખોડી નાખે છે. ગરીબોની હાડમારી માટે એને અનુકમ્પા છે. પ્લેગ દરમ્યાન થયેલાં દાન અને દયાનાં ધર્મકાર્યોની નાંધ લે છે. કેટલાંકને ઉગારી લેવાયાં'તાં, એ સેવાકાર્યોની વાતો પણ ઉમરે છે. છેવટે એ એક જ સાર પકડાવે છે કે પ્લેગથી છૂટકારો મેળવવો હોય તો ભાગો એનાથી, બને એટલા દૂર રહો.

એને એવું પણ થાય છે કે પોતે રોકાઈ ગયો એ ભૂલ હતી. ઈશ્વરને સ્મરીને એ પોતાનાં પાપ કબૂલે છે, ક્ષમા માગે છે. ઘણા દિવસો લગી ઘરમાં પુરાયેલા રહીને એણે પોતાનો સમય વીતાવ્યો છે; પણ એ યે જ્યારે એનાથી સ્વેવાતું નથી, શહેરમાં ચાલવા નીકળી પડે છે. પ્લેગ કેમ આવ્યો ને પ્રસરી એનાં કારણો વિશે એ ચિન્તવે છે; ઠંગઘડા વિનાના ખુલાસાઓને નકારી કાઢે છે; પણ ઉપસંહારરૂપે એમ કહે છે કે પ્લેગ કેટલાંક માનવીય કારણોથી જ છે, તેમ છતાં, એને મોકલ્યો છે તો ઈશ્વરે જ !

સપ્ટેમ્બરમાં પ્લેગ અતિશય વકરી પછા તે સાથે એવા સમાચારો પણ મળવા લાગેલા કે ડિસ્ટેમ્પર-રોગ મન્દ પડી રહ્યો છે. ચેપના કેસિસ ઘટી રહ્યા છે અને રોગગ્રસ્તો જલ્દીથી સાજા થઈ રહ્યા છે. જો કે આ સમાચારોની અવળી અસર થઈ. એ કે એ જાણીને લોકો બેપરવા થઈ ગયા. પરિણામે, પ્લેગ વળી પાછો ફેલાયો. જો કે ખુશીની વાત એ હતી કે થોડા વખત પછી જતો રહેલો.

આપણા આ કથકે તારવ્યું છે કે પ્લેગ ગયો પછી મોટાભાગના લોકો જુદી રીતે જીવવા લાગ્યા છે, પણ કેટલાક તો એમની એ જ જૂની આદતો પ્રમાણે પાછા ચાલુ થઈ ગયા છે. એમના એ જ પાપાચારો ફરીથી શરૂ થઈ ગયા છે - સાર એ કે આ મહામારીનાં વીતકો પરથી તેઓ કશું જ શીખ્યા નથી.

છેલ્લે કથક નાનકડા પદથી પોતાનો ઉમંગ વ્યક્ત કરે છે કે સરવાળે પોતે બચી ગયો છે.

== =